

en tilfredsstillende måde, skyldes det, at han i ønsket om at fastlåse sin position i en letforståelig materialistisk konfliktteori har valgt at fastholde en grundlæggende objektivistisk erkendelses- og samfundsforståelse. Et brud med objektivismen er imidlertid ikke ensbetydende med at indtage en subjektiv idealistisk position, og det er kun for en overfladisk betragtning, at Scocozzas bog er letforståelig og praktisk anvendelig som forskningsvejledning. Det er nemlig ikke »forfinelsen« af kildekritikken (jvf. s. 120) eller arbejdet med videregående historieteoretiske problemstillinger (jvf. Uffe Østergaard: nævnte værk s. 70), der virker erkendelseshæmmende. Et vist engagement heri er tværtimod nødvendigt for at bryde med en objektivisme, som ofte har blokeret for en adækvat forståelse af forholdet mellem såvel kildekritik og sammenhængsforståelse som mellem almen og faktuel teori-dannelse, og som derved har virket hæmmende og forvirrende ind på den praktiske historiske forskning.

Erik Hofmeister:

Et senmiddelalderligt selvejerstavnsbånd?

Anders Bøgh har i *Fortid og Nutid* (Bd. XXVIII, 1979–80, p. 285–89) givet »Et bidrag til klassekampens historie ca. 1439–1523«, og postulerer i den forbindelse, at de danske senmiddelalderlige selvejerbønder var stavnsbundne. Bøghs indlæg former sig som en kritisk kommentar til en afhandling af arkivar Michael Hertz, som i 1978 har givet en fornyet behandling af vigtige sider af den senmiddelalderlige bondestands sociale sta-

tus, og også Hertz er af den opfattelse, at det 15. århundredes selvejerbønder var underlagt et stavnsbånd.¹

Hertz og Bøgh er imidlertid ikke enige om, hvorledes selvejerbønderne – i lighed med fæstebønderne indenfor det sjællandske retsområde – blev stavnsbundne, idet de baserer deres antagelse på 2 forskellige lovkomplekser. Bøgh anser stavnsbåndet for indført i forbindelse med Dronning Margrethes forordning af 1396, hvis §4 bestemte, at »huat bønder oc bønders gotz eller annet gotz, huat thet helst er, som fran kronen er kommet, siden vor herre konningh Valdemar, vor fader . . . vth for aff Danmarck oc till Thyskland sny mest, thet scall komme under kronens fredh igen«. (Valdemar forlod landet i 1368). Videre hedder det i §6 at »huat bønder, som fra kronen ære farnæ siden then forschreffne tid, at the giffue theres landgillæ i aar vth oc thre marck till føreløff oc fare yghen vndher kronen, som the førre vaare«. ² Både Poul J. Jørgensen og Johs. Steenstrup antog, at forordningen gjaldt fæstebønder, som havde afbrudt fæsteforholdet i utide for at blive fæstere under herrestænderne, hvilket kronen nu satte en stopper for og tvang dem tilbage og også Arup antog at forordningen gjaldt kronfæstere.³ Der er dog næppe tvivl om, at forordningen gjaldt selvejerbønder, idet ordet »bonde« på daværende tidspunkt normalt betegnede en selvejerbonde.⁴ Erslev er da også af den opfattelse, at forordningen gjaldt selvejere, som havde taget fæste andetsteds – havde forladt deres egen jord – men som Dronning Margrethe nu tvang tilbage, hvorfor han taler om at forordningen indførte »endog et Slags Stavnsbånd« for selvejerne, omend han dog herved nærmest synes at forstå en dyrknings- og arvegårdspligt (herom nedenfor).⁵

-
1. M. Hertz, »Beskeden Mand«, *Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder*. En skitse. Bol og By. 2. rk. 2. 1978. p. 77–106.
 2. E. Kroman (Udg.) *Den danske rigslovgivning indtil 1400*. p. 335 og 337.
 3. P. J. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*. 1947. p. 475–76. Johs. Steenstrup, *Vornedskabet hos den danske bonde*. H. T. V. rk. 6. 1886–87, og Arup, *Danmarks Historie*, bd. II, p. 177–79.
 4. W. Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. århundrede*, 1903, p. 512f. og mit utrykte speciale: *Nogle hovedaspekter af selvejerbøndernes sociale position i dansk senmiddelalder*. Århus. 1982, p. 71–83.
 5. Erslev, *Den senere Middelalder, Danmarks Riges Historie*, Bd. II, 1898–1905, p. 632–33 og *Fæstebondens førlov og dens størrelse*, i H. T. VIII. rk. 2. 1909–10. p. 71–73.

Sluttelig er det Bøghs opfattelse, at det ikke altid er en »tilstrækkelig bemærket kendsgerning, at de første, der blev ramt af et stavnsbånd, var selvejerne og de blandt deres arvinger der skulle overtage gårdene« og at indførelsen af dette selvejerstavnsbånd kan »dateres eksakt og henføres til dronning Margrethes forordning fra 1396 §6.« Selvejerne blev således stavnsbundet før fæstebønderne. Bøgh uddyber ikke sin argumentation nærmere, men det synes at være et afgørende kriterium for stavnsbåndstesen, at selvejerne ses at være blevet tvunget tilbage til deres egen gård med 1396-forordningen.

Også Hertz bygger sin stavnsbåndstese op på det forhold, at selvejerne kunne tvinges tilbage, men hans argumentation bygger på andet lovmateriale. Hertz tager således udgangspunkt i Erik Glippings håndfæstning fra 1282, hvis §9 tillod selvejerne at tage fæste andetsteds som brydere, når blot de fortsat udredte de rette afgifter af deres egen jord (»Jtem licitum sit bondonibus proprias terras habentibus uillicacionem sumere, ita quod de suis bonis iura regia soluant«).⁶ Hertz er af den opfattelse, at vi her står ved rødderne til et stavnsbånd: «Et stavnsbånd som – vel at mærke – oprindeligt var lagt på selvejerne«, og baggrunden herfor er den, at kronen, såfremt der ikke blev udredt fuldt af selvejergodset, kunne dele selvejeren til stavns med 1282-håndfæstningens § 9.⁷

Der er ingen tvivl om at Hertz – kronologisk såvel som indholdsmæssigt – presser kildematerialet for hårdt. Det må således understreges, at 1282-håndfæstningens §9 på daværende tidspunkt alene havde ren skattemæssig betydning, forsåvidt som statsmagten blot forbød selvejerne at udvide den skattefrihed,

som – hvis de havde fæstet privilegeret jord – de nød som privilegerede jorddrotters brydere, til også at omfatte deres egen jord, – i så henseende er 1282-håndfæstningens §9 blot en fortsættelse af tidligere lovgivning.⁸ Kronen ville i disse bestemmelser blot sikre sig sine retsmæssige skatter, og i 1282-håndfæstningen §9 – som gentages i håndfæstningen 1376 §21 – ses udtrykkeligt selvejernes ret til at forlade deres brug, når blot der erlagdes de tilstrækkelige afgifter af deres egen jord, og det er ikke muligt at datere et stavnsbånd – endsige rødderne hertil – ud fra 1282-håndfæstningen.

Det må dog medgives Hertz, at 1282-håndfæstningen §9 har åbnet kongemagten mulighed for sanktion overfor de selvejere, som havde taget fæste andetsteds, men som ikke kunne betale kronen de fornødne skatter af deres egen jord. Men denne sanktion har vel i første omgang bestået deri, at der gjordes udlæg for skatten, hvorend selvejeren befandt sig, og først i sidste omgang har bestået deri at dele bonden til stavns,- tvinge ham tilbage.⁹

Denne problematik ses også behandlet i de såkaldte Lollands Vilkår fra 1446, som blev vedtaget af de lokale jorddrotter, og i hvis §12 det hedder, at »Jtem skal engien fogeth nagher man grype eller fangæ, ther egiende ær aat bondhe gotz, som riddere oc swene gotz besidie, för en han ær fordelth til böndhegotz meth landz logh, oc han haffwer bethaleth sin jorddrotten sith landhgille oc förlogh oc hwes han ær hanum aff rætthe pligtigh«.¹⁰ Bestemmelsen – som er en beskyttelse af herrestændernes interesse – vidner om, at selvejere har taget fæste andetsteds. Det kan imidlertid ikke alene ud fra forordningen 1446 §12 ses,

6. Kroman, Den danske rigslovgivning . . . p. 79 og Hertz, op.cit. p. 88.

7. I det engelske resumé udtaler Hertz sig mere eksplicit: Det hedder således her, at »while the freeholders, as early as 1282, for tax reasons have been burdened with the so-called »stavnsbånd« (adscription) the same dues, which under the name »vornedskab« (serfdom) rested upon the tenants of Zealand and the surrounding islands, are not proved with certainty until the last decade of the 15th century«. (p. 106) Selvejerstavnsbåndet svarede således i sit indhold til vornedskabet.

8. Jfr. Jyske Lov, III. kap. 14, jfr. også Abels forordning 1251 §2. Se endvidere C. A. Christensen, Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. H. T. XII. rk. 1. 1963–66. p. 260.

9. Jfr. Bøgh. p. 286.

10. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, V. udgivet v/C. F. Wegener, 1871–75, p. 64.

hvorfor kronen lod fogeden tvinge selvejerne til at opgive deres fæste, og tvang dem tilbage til deres gårde, men bestemmelsen skal formentlig ses i forbindelse med 1396-forordningens §6, som givetvis betød en ophævelse af selvejernes tidligere – i håndfæstningerne 1282 §9 og 1376 §21 – fastslåede ret til at tage fæste andetsteds. Den konkrete baggrund for 1446-bestemmelsen er derimod mere usikker. Det er muligt at den skal ses som en indskærpelse af et i 1396 indført – men i årtierne derefter ikke overholdt – principielt forbud for selvejerne mod at tage fæste andetsteds. Steenstrup og Hertz antager, at baggrunden for bestemmelsen var, at selvejerne enten ikke havde dyrket deres egen jord på en for kronen tilfredsstillende måde – måske fordi de havde taget fæste andetsteds og derved eventuelt forsømt dyrkelsen af deres egen jord – eller at de havde arvet jord, som lå øde hen, hvorfor kronen nu udnyttede de sanktionsmuligheder, som var den givet allerede med 1282-håndfæstningens §9.¹¹

Der er ingen tvivl om at 1446-bestemmelsen er et klart vidnedsbyrd om, at kronen ikke kunne tolerere, at der ikke til stadighed erlagdes de fornødne afgifter af selvejergodset, og det er samtidigt klart, at et sådant krav vedrørende selvejergodset kunne få alvorlige personligt-dispositionelle følger for selvejerne. Steenstrup synes som følge heraf i sin afhandling om vornedskabet at antage stavnsbåndslignende tilstande for selvejerne, for så vidt som de kunne tvinges tilbage til deres jord, og han henfører en tilstand for selvejerne som for fæsternes vedkommende kunne ses i Lollands Vilkår §11, – en paragraf, som for Steenstrup var et vidnesbyrd om at fæsterne indenfor det sjællandske retsområde var stavnsbundne.¹² Steenstrups opfattelse fremgår klart af hans populært anlagte bog om »Den danske Bonde og Friheden« fra 1888, hvori i det hedder, at »endog Selvejrbønder vare stavnsbundne i alt Fald i det femtende og sextende Aarhun-

drede«, og det fremgår atter, at kriteriet for denne antagelse, var det forhold, at selvejerne kunne tvinges tilbage til deres gårde.¹³ Som det ses, bygger Bøgh og Hertz (samt Steenstrup) på lov materiale, som viser, at selvejerne enten blev tvunget (:1396-forordningen), eller kunne tvinges (:1446-bestemmelsen) tilbage til deres gårde, og postulerer herudfra, at det 15. århundredes selvejere var stavnsbundet.

Dette er imidlertid ingenlunde et fyldestgørende kriterium for at antage eksistensen af et selvejerstavnsbånd, idet både Bøgh og Hertz ser bort fra de muligheder, som lå i selve bøndernes ejendomsret til jorden. Der er således talrige eksempler på at det 15. århundredes selvejere frit – d.v.s. uden nogen kongelig sanktion – ved salg (eller pantsættelse) kunne afhænde deres gårde (eller partsrettigheder deri) til hinanden, – først når selvejerne indtrådte i godstransaktioner med privilegerede krævedes en kongelig sanktion af transaktionen.¹⁴ Opretholdende en stringent definition af et stavnsbånd – d.v.s. som et bånd, der på forhånd pålagde bonden (og dennes sønner) en - vel at mærke – personlig pligt til at forblive på stavnen – må selvejernes frie afhændelsesret af gården alene og principielt mane selvejerstavnsbåndsspøgelset i jorden.

En dom fra 1410 kaster udmærket lys over problematikken. Det drejer sig om 2 personer, som da boede i Ålborg og Randers, men som i Slet herred havde arvet jord (»hawæ jordgoz y Abtorp y Sletterred, ther thyrz rætæ arfiord eer«) og om hvilket det understregedes, at det ikke var afhændet (oc aldry afhend war«). På kongens retterting blev de 2 personer pålagt at bygge og bo på deres arvede jord, og ikke længere opholde sig i byerne.¹⁵ Situationen er altså den, at 2 personer blev tvunget til at overtage den arvede jord, som formentlig lå øde hen, hvilket ikke var acceptabelt for kronen. Bøgh ser 1410-dommen som et bevis for selvejerstavnsbåndets indførelse i 1396, idet

11. Steenstrup, op.cit. p. 376 og Hertz, op.cit. p. 88–89.

12. Steenstrup, op.cit. p. 370–78.

13. Steenstrup, Den danske Bonde og Friheden. 1888, p. 60.

14. Se herom mit speciale, p. 21–43.

15. Dommen er trykt hos Steenstrup, Vornedskabet, p. 371–72.

han – dog uden nærmere uddybning – mener, at der i dommen »forudsættes et indiskutabelt stavnsbånd for selvejere«. Der er dog ingen tvivl om at Bøgh mistolker dommen: når de 2 personer selv blev tvunget til at dyrke jorden, skyldes det netop at jorden – som det udtrykkeligt hedder i dommen – ikke var afhændet, men sikkert lå øde. Det er derfor vigtigt at fastslå, at havde de 2 personer afhændet den arvede jord, var de personligt frie individer. 1410-dommen vidner derfor ikke om et selvejerstavnsbånd, – lige så lidt som 1396-forordningen indførte et sådant.

Derimod vidner 1410-dommen om den dyrkning- og arvegårdspligt som vedrørte selvejerbondegodset, og hvis opkomst rimeligvis skal sættes i forbindelse med 1396-forordningen, idet det med denne forordning blev klart, at kronen ikke længere tolererede indtægtstab fra selvejergodset, – jfr. dens §4–5–6.¹⁶ Det er i denne sammenhæng vigtigt at se 1396-forordningen som en kulmination på kongemagtens bestræbelse på efter feudalopløsningen 1241–1340 og i en økonomisk krisetid – agrarkrisen kulminerede netop o. 1400 – at befæste sin økonomiske stilling overfor herrestænderne. Denne politik påbegyndte Valdemar Atterdag ved at reorganisere skattevæsenet og tilbagevinde det skatte(-selvejer) gods, som herrestænderne havde tilegnet sig,¹⁷ og denne godspolitik fortsattes under Dronning Margrethe. Allerede i 1376 havde herrestænderne lovet ikke at ville købe selvejergods, men der er dog ingen tvivl om at de benyttede sig af de urolige tider til at erhverve sig selvejergods. Det var overfor denne bevægelse, at Margrethe nu tog sine forholdregler, idet hun var klar over at det godspolitiske spørgsmål var af afgørende betydning for kronens magtposition, og at det på dette punkt gjaldt om at stå fast overfor herrestænderne, – og selvejere.¹⁸ Det er i denne sammenhæng 1396-forordningen skal ses: kronen

har i en stærk position krævet, at det siden 1368 tabte skattegods (og bønder) igen skulle være skattepligtigt, og at de selvejere, som havde taget fæste andetsteds, skulle opgive dette fæste og vende tilbage til deres eget gods. Men som påvist betød dette principielt ikke indførelse af et selvejerstavnsbånd, og der er derfor grund til, i forhold til Bøgh, at afdramatisere forordningens konsekvenser for selvejere.

Det er dog omvendt klart, at godsafgrænsningen mellem privilegeret/ikke-privilegeret gods betød, at kronen ikke ville acceptere indtægtstab fra selvejergodset; den kunne ikke tolerere, at det lå øde hen, eller på anden måde ikke gav kronen et tilfredstillende afkast. Dette er formentlig baggrunden for opkomsten af den dyrknings- og arvegårdspligt, som det 15. århundredes selvejere ses at være pålagt, og som 1410-dommen er et første og fuldgyldigt vidnedsbyrd om. Denne dyrknings- og arvegårdspligt medførte, at selvejerne til stadighed skulle sørge for, at deres jord/den jord, de arvede var besat og ydede de fornødne skatter. Dyrkningspligten gjaldt i første omgang de personer, som var de rette ejere af jorden, men såfremt den umiddelbare ejer af jorden var død, blev arvingerne til jorden pålagt dyrkningspligten, – således som 1410-dommen viser.¹⁹

Det har åbentbart været kronen magtpåliggende at få dyrknings- og arvegårdspligten eksplicit fastslået og formaliseret, idet den i 1466 lovgav herom i den såkaldte Nørrejske Forordning. Forordningens §5 lød: »Jtem vm böndher gotz: then stund ther sittær nogher i, ther swarer fulth aff, tha skal ther ængin ythermere fordeles for.wrther ok böndher gotz ödhe, tha ma woræ vmbotzmæn lathe delæ paa alle the, ther hafue dell wti, so længi the göræ een wth, ther swarer fulth aff, eller ok sælie thet een annen ther gör thessliges, ok ængin skal ythermere fordeles eller beskattes

16. Det fremgår klart af de ovenfor citerede paragraffer, samt af §5, i hvilken herremændene lovede ikke at ville købe selvejergods.

17. Jfr. Aksel E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati. 1945, p. 188ff.

18. Jfr. Kr. Erslev, Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse. Kbh. 1882, p. 295.

19. Formentlig gjaldt denne kongelige sanktionsmulighed også, såfremt den umiddelbare ejer af godset misligholdt dette. Dette var ihvertifælde praksis i det 16. århundrede, – jfr. Jørgensen op.cit. p. 467.

ywer«. ²⁰ Situationen er altså den, at hvis kronen fik de fornødne skatter af selvejergodset, skulle ingen retsforfølges. Men var dette ikke tilfældet – hvis det lå øde hen – kunne kronen lade arvingerne til dette gods dele til stavns, indtil en af arvingerne overtog godset, eller – hvad der er principielt afgørende i denne sammenhæng – solgte godset, – en mulighed, som forordningen jo udtrykkeligt nævner. Som det ses, svarer 1466-forordningen i høj grad til problematikken i 1410-dommen. Arvegårdspligten ses også fastslået i en dom fra 1466. ²¹

Den senmiddelalderlige agrararvkrise fik således alvorlige følger for selvejerne: nødvendigheden af at alle bondebrug var besat og dyrket pålagde således selvejerne en dyrknings- og arvegårdspligt, som i realiteten pålagde dem stærke tvangsbånd, for så vidt som de personligt kunne tvinges til at overtage dyrkningen af jord, medmindre de kunne afhænde dette. Sidstnævnte, afgørende forhold, viser, at de kongelige fordringer primært gjaldt selvejerbondegodset, og kun sekundært selvejerbønderne som personer, hvilket afgørende adskiller selvejernes forhold fra fæstebøndernes under vornedskabet, idet sidstnævnte gruppe personligt var bundet til stavnen.

Dette gælder i det 15. århundrede og i begyndelsen af det 16. århundrede. Sluttelig skal dog inddrages et kongeligt brev fra 1532 vedrørende de lollandske forhold: de lollandske bønder havde klaget over at »frye self eygere bønder sønner platzses och deelis attbygge paa kronens« gods, men i det kongelige svarbrev hed det, at hvis en selvejer kun havde én søn (der skulle overtage gården) da kunne denne ikke tvinges til at over-

tage gårde på krongodset, men havde selvejeren flere sønner, da skulle de – bortset fra den, som skulle overtage den fædrene gård – love den kongelige embedsmand, at de ikke ville »flytte aff gotzszet anderstedtzs attboe oc bygge endt paa wortt och kronens«. ²² Der er her tale om et regulært stavnsbånd, men denne praksis ses ikke at være blevet udbredt andetsteds end på Lolland, hvorfor der formentlig er tale om en undtagelsesvis, og, for så vidt som bønderne klager over den kongelige politik, rimeligvis ny praksis. ²³

1532-tilfældet er en sen undtagelse. De senmiddelalderlige selvejeres afhændelsesmulighed af jorden/gården, som Hertz og Bøgh ganske ser bort fra – uagtet at den eksplicit nævnes i 1410-dommen og i 1466-forordningen samt at talrige adkomstbreve viser, at selvejerne frit kunne afhænde deres gårde til hinanden – viser, at der principielt ikke var tale om nogen personlig pligt eller tvang for selvejerne til at forblive på stavnen, således som det var tilfældet med fæstebønderne indenfor vornedskabets område. Bøgh og Hertz presser derfor kildematerialet for hårdt. Det er uheldigt og misvisende at tale om eksistensen af et selvejerstavnsbånd i 1400-tallet. Et sådant stavnsbånd eksisterede ikke.

Esben Graugaard: Feudalisme/kapitalisme og fattigloven af 1803

»Western civilisation is strictly speaking rural: towns only represent a later phenomenon, their form and material physiognomy conserving their rustic origins«.

(G. Roupnel, 1954)¹

20. Aarsberetninger, p. 68. Det er forkert når Ladevig Petersen i Dansk Social Historie, Bd. 3. 1980 p. 172 skriver, at forordningens §5 gjaldt fæstebønder, – terminologisk såvel som indholdsmæssigt er der ingen tvivl om at paragraffen vedrørte selvejerbonde/godskategorien.

21. Diplomatarium Christierni Primi. Udg. v./C. F. Wegener. 1856. nr. 133. Tilsvarende fiskale hensyn gør sig gældende, når kongen i 1466 tillod at ingen borger i Århus skulle tvinges til at overtage selvejergods (som de ejede), når der deraf blot erlagdes »fwlt«, – jfr. J. R. Hübertz (Udg.) Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. Kbh. 1845, p. 26.

22. Kr. Erslev, Kong Frederik den Førstes danske Registanter. Kbh. 1878, 29/6 1532.

23. Jfr. også Jørgensen, op.cit. p. 480.

1. Merrington J., »Town and Country in the Transition to Capitalism«, s. 171. Artikel i »The Transition from Feudalism to Capitalism«, red. R. Hilton, London 1976.